

СУПЕРЕЧЛИВІ ІМЕНА В ТОПОНІМІЧНИХ ЛАНДШАФТАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Вступ

Наталя Кудрявцева

Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0001-7641-9543

Микола Гоманюк

Херсонський державний університет
ORCID: 0000-0002-9625-1968

<https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00001>

Від часу дискусії з приводу «правильності імен» в античності і до моменту експлікації П'єром Бурдьє символічного насильства, здійснюваного державою через «легітимне найменування» (Bourdieu 1991), мова в соціально-гуманітарних науках не розглядалося як щось, що пов'язане з владою. Традиційні дослідження в лінгвістиці, географії та суміжних дисциплінах не виходили, зазвичай, за межі політично нейтральної систематизації, ґрунтуючись або на етимологічній емпірії, або на дескриптивній таксономії. Інспірований так званим «культурним поворотом» критичний підхід до топонімії здійснив спробу довести, що «серйозно ставитися до мови» є важливо як у сенсі вивчення влади мови над об'єктом номінації, так і в плані дослідження «навантаженого владою» процесу пере- і найменування (Vuolteenaho & Berg 2009: 1).

Топонімія, вивчення якої тривалий час було розпорошено серед низки різних дисциплін, постала у новому світлі критичних теорій, що акцентували політичну владу у відносинах простору, мови й держави. Зі свого боку, досвід постсоціалістичних топонімічних перетворень створив насичену дослідницьку базу, а український кейс, з огляду на його транзитний характер і тяглість декомунізаційних змін, надав особливо цікавий матеріал. Цей ефект посилюється відносною легкою доступністю і широким вибором емпіричних даних: законів, списків перейменувань, протоколів засідань топонімічних комісій, матеріалів ЗМІ, публікацій в соціальних мережах, петицій, довідників тощо.

Значна частина текстів на тему топонімічних перейменувань, що з'явилися на початку декомунізації в Україні, мала надмірно емоційний, іноді занадто ангажований погляд на речі. Такий погляд час від часу відбивав некритичне сприйняття впроваджених державою змін, які часто представлялися позбавленими жодного ідеологічного навантаження. Цей випуск журналу «Ідеологія і політика» є першою міждисциплінарною, багатомовною збіркою праць, виконаних у парадигмі критичного підходу, задекларованого авторами монографій (Vuolteenaho & Berg 2009 року; Rose-

Redwood, Alderman & Azaryahu 2017), але на матеріалі пострадянських країн. Представлені в ньому емпіричні дослідження стосуються різноманітних топонімічних аспектів України і Грузії, що уможлиблює порівняльний аналіз процесів реалізації топонімічних політик як всередині країни (в число включено статті про топонімічну ситуацію в Києві, Харкові, Запоріжжі, Кривому Розі та на півдні України), так і зіставлення їх з подібними процесами, що відбувалися в Тбілісі.

Запропоноване видання, присвячене суперечливим моментам географічного (пере-) іменування є строкатим з точки зору використовуваних концепцій. Аналіз «неймінгу» як інструменту конструювання історичних наративів, колективної пам'яті та національної ідентичності здійснювався авторами числа в рамках критичних теорій, серед яких постструктуралістичне трактування символічного і політичного капіталу П'єра Бурдьє, теорія ідеологічних апаратів держави Луї Альтюссера, конструктивізм Бенедикта Андерсона, концепції «місце пам'яті» П'єра Нора і мовних ідеологій Сьюзан Гал і Джудіт Ірвін, акторно-мережева теорія Бруно Латура і теорія простору як продукту соціального виробництва Анрі Лефевра. Методологічні підходи включають як традиційні для даної сфери класифікації з детальною квантифікацією об'єктів найменувань, так і якісні методи, що використовуються в ході критичного аналізу: дискурс-аналіз, усна історія, щільний опис, глибинне інтерв'ю тощо. У центрі уваги авторів знаходяться національні та локальні топонімічні стратегії, мотивації та моделі перейменування, питання політизації топонімічного ландшафту, актори та об'єкти номінації, а також панівні та альтернативні дискурси пере- і найменувань.

Результати досліджень звертають увагу на два одночасно наявних факти: з одного боку, в пострадянських суспільствах символічні ландшафти продовжують перебувати під опікою держави, яка здійснює іноді досить суворий їхній контроль; в той самий час топонімічні зміни поступово перестають бути прерогативою уряду, і все більша кількість інших структур (ЗМІ, неурядові організації, інститути громадянського суспільства, освітні заклади, окремі громадяни і навіть не-людські учасники) беруть участь у перейменуваннях, що свідчить про своєрідну демократизацію цього процесу. Автори також простежують історичне підґрунтя сучасних топотрансформацій, виявляючи безпосередній генетичний зв'язок між поточними топонімічними перетвореннями та історичними подіями XIX і навіть XVIII століть. Таким чином з'ясовується дорадянська, імперська складова низки пострадянських номінацій, що дає можливість зробити висновок про можливість деколонізації й топонімії як такої, й топоніміки як наукової дисципліни. Важливим підсумком представленої в цьому числі дискусії є експлікація проблем ідеологічної квазінейтральності, а також політичної ангажованості топонімії, часто неусвідомлюваної не тільки акторами відповідних перетворень, а й тими, хто намагається здійснити їх науковий, але некритичний, аналіз.

Число відкриває стаття Миколи Гоманюка про зв'язок географії вернакулярних (перцепційних) регіонів та їх топонімії з діяльністю ідеологічних апаратів держави. На прикладі Таврійського регіону автор розглядає, як топонімія регіону змінює свій політичний зміст і конотації в залежності від панівної ідеології тієї держави, у складі якого він перебуває. За часів Російської імперії концепт Тавриди/Таврії як частини

античного світу слугує підґрунтям ідеологічного конструкта, який виправдовує російську експансію в південному напрямку. У радянський період Таврія стає символом перемоги в Громадянській війні та успіхів у соціалістичному перетворенні природи, а в незалежній Україні концепт Таврії, з одного боку, вигідно комодифікується під впливом ринкової економіки, а з іншого — успішно використовується в процесах декомунізації як ідеологічно «нейтральний» номен. При цьому щоразу не тільки відбувається цілком логічна зміна іміджу території та його сприйняття, а також його кордонів і перцепційного центру. Так, Таврійський регіон з плином часу розширюється від частини Кримського півострова в давнину до великого вернакулярного регіону, що включає практично весь південь України, при цьому його територія активно насичується офіційною таврійською ойконімією і ергонімією. Таврія також починає сприйматися як степовий регіон, а словосполучення «таврійський степ» стає стійким виразом, що асоціюється не з природними степовими, а переважно з антропогенними аграрними ландшафтами. Таврійський топонімічний кейс свідчить про значний незапланований вплив ідеологічних апаратів держави на формування ареалів вернакулярних регіонів, а також про практику присвоєння нових смислів навіть спочатку семантично нейтральними топонімами в ході конкретних політичних кампаній за допомогою етимологізації та деетимологізації назв.

Олександр Голіков здійснює порівняльний аналіз стратегій і практик перейменування, характерних як для пострадянського простору взагалі, так і конкретно для Харкова, де 2015 року відповідні зміни були ініційовані одночасно двома різними акторами: державою, представленою обласною державною адміністрацією, та міськими органами місцевого самоврядування. В якості елементів дискурс-аналізу автор виділяє більш значущі в міському просторі «великі» імена (назви адміністративних районів, станцій метрополітену і парків), а кількісні методи використовує для аналізу усіх перейменувань годоніміки міста. На думку автора, топонімія Харкова після декомунізації 2015 р. характеризується підвищенням її автентичності або провінційності. Вона також стала менш персоніфікованою, зберігши при цьому значну частину номенів, що апелюють до радянського та імперського періодів. Обмірковуючи моделі перейменування, О. Голіков особливу увагу звертає на алюзії, і впроваджує крім прийнятого в науковій літературі поняття «фонетична алюзія» (співзвучність з попереднім номеном, наприклад, Калінінське/Калинівське), поняття «логічна алюзія», яка визначається змістовним зв'язком із попередньою назвою (Чапаєва/Кавалерійська). Порівняння стратегій перейменування органів державної влади і місцевого самоврядування виявляє принципові відмінності між ними: якщо обласна адміністрація, трактуючи декомунізацію «розширено» пропонує більш радикальну і, відповідно, потенційно більш конфліктну версію, націлену на ширшу політичну уніфікацію, то міськрада займає більш компромісну позицію, засновану у прагненні одночасно керуватися положеннями закону і на намаганнях врахувати ціннісні орієнтації територіальної громади міста.

У статті про декомунізаційне перейменування у Кривому Розі Наталя Кудрявцева досліджує ставлення до перейменування експертної групи вчених з різних галузей науки. Створена вченими робоча група з перейменування, що внесла пропозиції щодо перейменування усіх відповідних міських об'єктів та ініціювала їхнє

широке громадське обговорення, виступає окремим актором топонімічних перетворень. Відштовхуючись від поняття мовної ідеології, авторка трансформує його з уявлення про мову в уявлення про топонімічну номінацію, аналізуючи у такий спосіб мотиви та цілі, якими керувалися члени робочої групи під час пов'язаної з перейменуванням діяльності. Подібно до ідеології, що базується на асоціації мови з етнічною приналежністю, топонімічні ідеології учасників робочої групи характеризуються розумінням урбанонімів як маркерів ідентичності, структурним компонентом яких є відповідна інтерпретація історичних подій. Процеси, що визначаються такою ідеологією — іконізація, рекурсивність і стирання — неминуче призводять до вибіркової комеморації подій і репрезентованих ними історичних постатей, що визначається принципом приналежності до конкретного міста і регіону. Таким чином, як і передбачалося загальнодержавним порядком денним, у даному локальному контексті декомунізаційне перейменування є переконструюванням національної ідентичності. Проте основним мотивом зміни назв виявляється не уніфікація символічного простору відповідно до запропонованої владою концептуальної рамки, а виробництво індивідуального історико-географічного ландшафту з метою демонстрації власного «обличчя» і спроби уникнути подальших перейменувань.

Олексій Гнатюк і Анатолій Мельничук також розглядають взаємопов'язані поняття топоніміки, символічного простору і національної ідентичності. Об'єктом дослідження на цей раз виступає Київ, вулиці якого є «фасадним символічним простором» усієї країни. Карта сучасного Києва — це своєрідний путівник по офіційній історії, який показує акценти та хронологічні пріоритети державної ідеології, а також національного історичного наративу України в період з 1989 по 2018 рр. Автори виділяють чотири хвилі декомунізації символічного простору Києва, кожену з яких обумовлює фоновий політичний процес. Перша хвиля пов'язана з проголошенням незалежності, друга — з першою каденцією Леоніда Кучми, третя — з президентством Віктора Ющенка, а четверта, найбільш масштабна за кількістю перейменувань та ідеологічною насиченістю, почалася після Революції Гідності і триває досі. Загальний тренд процесу виражається в зміні моделей перейменування від обережного повернення історичних назв до активного впровадження ідеологічно забарвленої комеморативної топонімії. Здійснивши генетико-семантичний і центр-периферійний аналіз значного масиву якісних і кількісних даних, автори роблять висновок про існування властивої Києву особливої моделі перейменування, що обумовлена його столичним статусом. Ця модель характеризується відносним домінуванням топонімів, пов'язаних з трьома історичними епохами: козацьким періодом, визвольними змаганнями початку ХХ століття і сучасним періодом незалежності. При цьому чітко простежується тенденція до підвищеної концентрації ідеологічно забарвлених назв у центрі міста.

До досвіду Києва звертаються також Людмила Малес і Артемій Дейнека, які пропонують розглядати сьгоднішні топонімічні колізії у ретроспективі історії формування офіційної київської топоніміки починаючи з другої половини ХІХ століття. Саме тоді в місті з'являється традиція впровадження у символічний простір відіменних номінацій міських об'єктів, що перетворює його згодом на своєрідний «некрополь».

Паралельно відбувається активна ідеологізація міської топонімії, що досягла свого розквіту вже у радянський період. У результаті київська топонімія значною мірою втратила свій локальний семантичний колорит, і стала сприйматися територіальною громадою міста більш відчужено. Перші обережні спроби декомунізації топонімії Києва призвели до її «постмодерністської різноманітності», яка проявилася в ідеологічній строкатості міського топонімічного ландшафту. Аналізуючи суспільно-політичні дискусії навколо останньої хвилі перейменувань, автори апелюють до ряду документів часу: матеріалів ЗМІ, офіційних документів, стенограм громадських обговорень і такого порівняно рідко використовуваного для дискурс-аналізу джерела, як петиції — колективні звернення громадян. В ході аналізу автори визначають три дискурсивні моделі перейменування періоду української незалежності: краєзнавчу (відродження дореволюційних назв), націоналістичну (селективне відродження пам'яті про українські національно-визвольні змагання) і деколонізаційну, засновану на позиціях політичної ангажованості будь-якої, навіть семантично (квазі-) нейтральної топонімії. Спираючись на багатий фактичний матеріал, автори приходять до висновку про меншу зарегульованість і, відповідно, більшу демократизацію дискурсивних практик останньої «вибуховий» хвилі перейменувань у порівнянні з радянським минулим і першими хвилями декомунізації в сучасній Україні.

Аугусто Дала Коста запропонував дослідження масштабного перейменування, що сталися в Тбілісі у період з 1988 по 2007 рр. Автор підкреслює, що перетворення урбанімікону столиці Грузії відбиває політичні події, що розгортаються в країні протягом цих двох десятиліть, а відповідні зміни топонімічного ландшафту співзвучні грузинському національному дискурсу пострадянських часів. Аналізуючи раніше не перекладений з грузинської мови матеріал, автор простежує точки перетину національного дискурсу з історією міста, виявляючи вибірковість коммеморації раннього періоду незалежності. Замінивши 90 відсотків радянських відіменних назв такою ж кількістю топонімів, які увічнювали історичні особистості грузинського походження, влада здійснила так звану «грузинізацію» столиці, запровадивши, крім культурних, етнічні та релігійні аспекти в її ландшафт. Позбавлений рис локальної різноманітності, топонімічний портрет Тбілісі уособлював образ усієї Грузії як гомогенної, моноетнічної держави, єдність якої забезпечує здійснювана столицею коммеморація загальнонаціональних героїв і подій, пов'язаних з національною історією країни. Національному наративу програють і меншовицький характер Першої республіки, і локальні контексти етнічних меншин вірмен і азербайджанців, і навіть спільна історія Закавказзя, що були забуті та стерті з топонімічного ландшафту пострадянського Тбілісі. Облаштований таким чином символічний ландшафт столиці повною мірою відображає політику грузинських лідерів тих часів — Звіада Гамсахурдії і Міхеїла Саакашвілі, і був покликаний не тільки висловити демократичні покликання грузинського народу, а й культивувати в суспільстві відповідне самосприйняття, формуючи національну ідентичність і демонструючи політичний порядок, актуальний того часу для всієї країни.

Юрій Капарулін у своїй статті звертається до топонімії єврейських землеробських колоній, які почали створюватися на території сучасної України на початку XIX століття. Завдяки їм карти XIX і першої половини XX ст. рясніли десятками

назв на їдиш та ївриті. Якщо політика «коренізації» і колективізація 1920-х років призвели до створення на території радянської України п'яти єврейських національних районів, в які були включені старі єврейські поселення і новостворені населені пункти, то хвиля сталінських репресій 1930-х і 1940-х рр. практично повністю усунула єврейську топоніміку з карти республіки. Єврейські назви виявилися особливо чутливими не тільки до «генеральної лінії партії», а й до окремих змін у радянській ідеології, наприклад, стосовно до національного питання і, зокрема до питання акультурації єврейського населення. Однак декомунізаційне перейменування в незалежній Україні не призвело до відновлення єврейських історичних назв, за винятком випадку двох колишніх єврейських сіл в Криму, які були перейменовані Верховною Радою лише де-юре. Автор також звертає увагу на те, що втрачена ойконіміка єврейських сільських поселень — це й втрачене символічне місце пам'яті жертв погромів, Голокосту, сталінських репресій і переслідувань національних рухів у СРСР. Таким чином, полікультурність, як і раніше, не знайшла чільного місця в українській декомунізації та не стала трендом кампанії перейменування 2015–2016 рр.

Ірина Павленко розширює предмет аналізу, доповнивши вже традиційне для критичної топоніміки вивчення ойконімії та годонімії детальним розглядом назв міських ділових об'єднань таких, як установи, підприємства, корпорації тощо. Менш підконтрольні офіційним рішенням влади, комерційні ергоніми не менш чутливо реагують на соціальні та економічні виклики. На прикладі Запоріжжя авторка демонструє неоднорідність розвитку різних шарів міського урбанімікону: якщо комерційні назви змінюються безперервно, за змістом і формою відповідаючи прагматичі поточних соціально-економічних зрушень, то перейменування годоніміки здійснюються поетапно за ініціативи влади та її політик «корекції історичної пам'яті». Разом з тим авторка зазначає, що ці шари взаємодіють один з іншим, наводячи приклади зафіксованих в годонімах назв підприємств, а також ергонімії, що утворилася від назв вулиць. Об'єднавчим фактором топонімічних змін часів незалежності стають два пов'язані процеси: дерадянізація та декомунізація. Дерадянізація топоніміки є скоріше стихійним процесом, обумовленим загальносвітовими культурними і економічними трендами, і стримано реагує на політичні зрушення, що відбуваються в суспільстві. Натомість декомунізація має чітко виражений ідеологічний характер, який отримує відповідні риси в локальному контексті. Визначальною у створенні «ретроспективного і перспективного іміджу» міста є його регіональна специфіка, що зображає як особливості розвитку місцевої економіки, культури і науки, так і властиві даному регіону ідеологічні преференції.

Статті, написані для цього числа представниками різних наук — соціології, історії, географії, лінгвістики, культурних студій — не тільки підкреслюють багатогранність топонімічного ландшафту як об'єкта вивчення, але, що важливіше, свідчать про те, що топонімічні (пере-) іменування сьогодні слід розглядати і як номінативну практику, і як практику створювання номінативного об'єкта. При зовнішній схожості стратегій, моделей і мотивів номінації в кожному окремому випадку створювані об'єкти можуть мати дуже мало, або взагалі не мати жодних спільних рис. Така перспектива навряд чи дозволяє здійснити системний опис

перейменувань навіть в окремо взятій країні, не кажучи вже про пострадянський простір у цілому. Це, однак, не заважає нам створювати з представлених фрагментів загальну картину змін, яка, як мозаїка, зібрана з різнорідних елементів, демонструє різні аспекти топонімічних проблем.

Бібліографія:

Berg, Lawrence D. and Vuolteenaho, Jani (eds.) (2009). *Critical toponymies: the contested politics of place naming*, Farnham: Ashgate.

Bourdieu, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Rose-Redwood, Reuben, Alderman, Derek and Azaryahu, Maoz (eds.) (2017). *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics and Place*. New York, NY: Routledge.